

SZABÓ PÁL CSABA

„ISTEN LEESETT KÖNNYCSEPPJE”.
MAGYARORSZÁG TURISZTIKAI KÍNÁLATA
ÉS A BALATON A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

„A ki szembe mer nézni a vésszel és viharral, szédületes mélységek örvényeivel, az elemek minden orvtámadásával, abban lesz annyi erkölcsi erő is, hogy az élet viharai-ban megállja helyét. Aki ott fent a magasban figyeli meg a természeti erők kérlelhetetlen logikáját, annak jellemé-be e logikából is át fog ömleni valami. És ha van ország, hol erős jellemekre van szükség, akkor ez bizonyára a mi édes, szegény Magyarországunk.”

Jankovics Marcell 1913.

A magyarországi turisztikai intézményrendszer a 19. század második felében, a nyugat-európai szervezeti alakulásokkal lényegét tekintve párhuzamosan, a tömegturizmust megalapozó és használó legfontosabb európai változásokra figyelve, azokat integrálva alakult ki. Így jött létre új turisztikai szemlélettel, európai minták alapján, az első országos szervezettségű magyarországi turisztikai szervezet, a Magyarországi Kárpátgyesület.¹

A szervezet megalakításának kontinentális megoldásait főképpen az 1857-ben alakult londoni Alpine Club, az 1862-ben elindult Österreichischer Alpen Verein, és az 1869-es alapítású müncheni székhelyű Deutscher Alpen Verein szállította.² Egy magyarországi turisztikai szervezet létrehozására irányuló többszöri sikertelen kezdeményezést követően, végül 1873-ban Tátrafüreden, 250 alapító taggal jött létre a következő évtizedek legjelentősebb magyar turisztikai szervezete, a Magyarországi Kárpátgyesület.

Bár a magyarországi (dokumentált) turistaságnak és hegymászásának ekkor már több mint háromezredes múltja volt, a Magyarországi Kárpátgyesület megalakulása mégis több területen áttörést és új minőséget jelentett. Az egyesület kezdetben a történelmi Magyarország legjelentékenyebb hegyvidékének, a Kárpátoknak és ezen belül is kiemelten a Magas-Tátrának a népszerűsítését, idegenforgalmi fejlesztését tűzte ki legfőbb céljává.

A Magyarországi Kárpátgyesület számára működési háttérként biztosító nagy hagyományú történelmi régió, a Szepesség, a 19. század második felében alapvető

¹ Possewitz Tivadar: A Magyarországi Kárpátgyesület története, Budapest 1898.

² Ugyanott 18.

gazdasági–társadalmi átalakuláson ment keresztül. A tradicionális szepességi iparágak hanyatlásával, a szepességi városok politikai súlyának látványos csökkenésével, az új típusú idegenforgalmi lehetőségek a Szepesség fejlesztésében érdekelt politikai és gazdasági körök számára a növekedés reményét ígérték. A fellendülést aztán kézzelfogható közelségbe hozta, hogy 1871-ben a Kassa–Oderbergi Vasút megnyitásával a Magas-Tátra vidéke újra intenzív kapcsolatba került a fővárossal és az ország központi területeivel.³

Megalakulása után a Magyarországi Kárpátgyesület több területen is intenzív turisztikai fejlesztésekbe kezdett. Néhány év alatt Szepes megyében számos menedékházat és ún. turista kunyhót épített fel, a Magas-Tátrában sok kilométernyi helyi turistaútvonalat jelölt ki, illetve épített meg, valamint a magyar turizmus tömegesedése szempontjából később nagy jelentőségű fejlesztésként, a hegyi vezetők összeírását, vizsgálatát és felügyeletét szervezte meg. Az egyesület néhány éven belül szinte az ország összes idegenforgalmilag fontos helyén regionális szervezeteket, ún. osztályokat hozott létre. 1877-ben Budapesten, a következő évben Ungváron, 1880-ban Máramarosszigeten, 1881-ben Rozsnyón, majd 1882-ben Iglón és Selmecebányán jött létre a Magyarországi Kárpátgyesületnek helyi szervezete.⁴

1884-ben az egyesület székhelyét Késmárkról Lőcsére helyezték át. Az egyesület lőcsei korszakában készült el a Tátrafüredet a Csorba-tóval és Barlangligetttel összekötő ún. Tátrakörút, megkezdték az Aggteleki cseppkőbarlang kiépítését és látogathatóvá tételét, valamint az egyesület közreműködésével és Husz János helyi földbirtokos felajánlása nyomán, létrejött Poprádon az ország első turisztikai múzeuma. A Poprádi Múzeum néhány év alatt kiváló természetrajzi, archeológiai, néprajzi és turista gyűjteményt, valamint turisztikai és helytörténeti könyvtárat hozott létre, évtizedekig érdekes és fontos intézménye lett a magyar turistáságnak.

Az 1890-es évek elején az egyesület szervezeti bővülésének eredményeképpen, már többek között, Kassán, Fiumében, Felsőlövön és Besztercebányán is megjelenve, tizenkét helyi szervezetben, ötezer tag vett részt a Kárpátgyesület munkájában.

Az egyesület székhelyét 1891-ben a Szepesség egy másik történelmi városába, Iglóra helyezték át, ahol a helyi középiskola tanári kara alkotta az egyesületi munka aktivista magját.⁵ A Kárpátgyesület ezekben az években építette meg, többek között, a Magas Tátrában az Óriás-vízesés vashídját, avatta fel a Szilágyi Dezső miniszterről elnevezett legendás kilátót és a századfordulóig lényegében kiépítette a Tátra körút teljes északi szakaszát, ezzel a magyar Magas-Tátrát hozzákapcsolta a galíciai lengyel turisztikai hálózathoz. A század elejére – összefüggésben az ekkoriban dina-

³ Nagy Tamás: A Kassa–Oderbergi Vasút rövid története in.: Belvedere 1996. szeptember-október 44–64.

⁴ Possewitz Tivadar: A Magyarországi Kárpátgyesület története, Budapest 1898. 25.

⁵ Dr. Makra Zoltán – Dr. Molnár Győző: Iglói diákalbum, Budapest, 1929. 373–377.

mikusan növekvő, új, rivális turisztikai egyesületek megalakulásával – a taglétszám háromezer fő körül stabilizálódott.⁶

A dualizmus kori turisztikai mozgalmak másik vezető hazai szervezete, a Magyar Turista Egyesület a 19. század utolsó évtizedében nőtt naggyá. A szervezet 1888-ban a Magyarországi Kárpátgyesület Budapesti osztályaként alakult meg Eötvös Lóránd elnöklétével, Lóczi Lajos alelnöksége mellett, de a szervezet megalakításában Térei Ödön, és Thirring Gusztáv is kiemelkedő szerepet vállaltak. A Budapesti osztály működésének első évében a Pilisben és Budapest környékén több mint 200 km turistaút kijelölését hajtotta végre és létrehozta az első magyarországi turisztikai szaklapot, a Turisták Lapját.⁷

A budapesti szervezetben szinte azonnal figyelemreméltó szakmai-intellektuális potenciál gyűlt össze, így a fővárosiakban tulajdonképpen törvényszerűen merült fel, hogy kezdeményezzék az egyetlen jelentékeny turista szervezet, a Magyarországi Kárpátgyesület székhelyének az ország fővárosába helyezését.⁸

Az ebből a javaslatból származó szakmai és személyi vonatkozású kenyértörés viszont azt eredményezte, hogy a Budapesti osztály 1891-ben a Magyarországi Kárpátgyesületből kiválva, megalakította saját országos hatáskörű szervezetét, a Magyar Turista Egyesületet.⁹

A szervezetnek 1895-re már háromezer tagja volt, előbb a Magyarországi Kárpátgyesület néhány regionális szervezete csatlakozott hozzá, majd gyorsan alakultak osztályai Fiumében, a Vág völgyében, a Dunántúlon és Erdélyben is. A Magyar Turista Egyesület alakított először turisztikai szakegyleteket, melyek közül a későbbiekben a legnagyobb jelentősége a tanítói és az egyetemista turisztikai egyesületeknek lett. Az egyesület hozta létre és avatta fel a korszak legmodernebb menedékházait is, Dobogókőn és a Galyatetőn.

A két nagy turisztikai egyesület mellett különleges jelentőséggel bírt az erdélyi turizmus fellendítését szolgáló önálló szervezet létrehozása. A kiegyezést követően sokáig, egész Erdélyben, egyetlen turisztikai szervezet, az erdélyi szászok által alapított és fenntartott Siebenbürgischer Kárpáthen Verein nevű egyesület létezett.¹⁰ A kormányzat nemzetiségi céljait segítő Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület megalakulását követően, azonnal napirendre került egy erdélyi magyar turisztikai egyesület létrehozásának a terve. 1891-ben Bethlen Bálint főispán elnöklétével a

⁶ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 206–208.

⁷ Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A magyar turista egyesület 25 éves múltja 1888–1913, 18–20.

⁸ Ugyanott 12–15.

⁹ Ugyanott 18–19.

¹⁰ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 59.

tervből valóság lett, Erdélyi Kárpátgyesület néven (EKE) az egész országrészre kiterjedő felhatalmazással, önálló regionális turisztikai szervezet alakult.¹¹

Az EKE rövid idő alatt helyi szervezeteket hozott létre Brassóban, Óradnán, Kolozsváron, Csík, Háromszék, Maros-Torda és Alsó-Fehér vármegyékben, valamint saját turisztikai fürdőügyi, néprajzi szaklapot indított el.¹²

Az Erdélyi Kárpátgyesületen belül múzeumi, balneológiai, kerékpár, iparpártoló és székely alosztályok jöttek létre és a szervezet kitüntetett szerepet kapott a kormányzat erdélyi nemzetiségpolitikai elképzeléseiben is.

1910-ben alakult meg, főleg nyomdász szakmunkások kezdeményezésére, a Természetbarátok Turista Egyesülete, amely az első világháborúig tartó rövid időszak alatt több vidéki tagszervezetet és saját – Természetbarát címmel megjelenő – szaklapot hozott létre.

A dél-magyarországi idegenforgalom és turistaság számára két szervezet volt kiemelkedő jelentőségű a dualizmus második felében. Az egyik, az 1891-ben megalakult, pécsi székhelyű Mecsek Egyesület, amely reprezentatív évkönyveivel, madártani megfigyeléseivel és korszerű természetvédelmi munkásságával hívta fel magára a figyelmet, a másik az 1892-ben megalakult Délmagyarországi Kárpátgyesület, amely három délvidéki vármegyében, Krassó-Szörényben, Temesben, és Hunyadban szervezte a turista mozgalmakat. Az ország utolsó nagy regionális idegenforgalmi szervezeteként, 1901-ben alakult meg a Nyugat-Magyarországi Turista Egyesület Pozsonyban.¹³

Fontos szerepet vitt a magyar turizmus újabbkori történetében két szakmai turisztikai rétegszervezet, az 1896-ban alakult Magyar Tanítók Turista Egyesülete és az 1909-ben létrejött Budapesti Egyetemi Turista Egyesület. Mindkét egyesület a magyarországi turista mozgalmak szempontjából új dinamizmust és új társadalmi csoportokat tudott bevonni a magyarországi turisztikai-idegenforgalmi világba, nevezetesen, a középiskolások 10–18 év közötti korosztályát és a magyarországi egyetemi ifjúságot. A Magyar Tanítók Turista Egyesülete saját turisztikai folyóiratot adott ki, amely rövid idő alatt a magyar tanítók turisztikai mozgalmainak legfontosabb intézménye lett.

„A tanítónak turistának kell lennie, hogy ismerje meg a természetet. Mert ott van az élet és a szemlélet, a kísérlet és a gyakorlat, a megismerés és a tapasztalat, az akará és a cselekvés. Ott van a könyvtár és a múzeum, a szertár és a laboratórium. A valóság és az igazság. A tudás és a művészet. Az öntudat és a boldogság. Az egyé-

¹¹ Sándor József: Az EMKE megalakulása és negyedszázados működése 1885–1910, Kolozsvár 1910.104–140.

¹² Erdély, Honismertető folyóirat, Az Erdélyi Kárpátgyesület értesítője, szerkeszti Radnóti Dezső, Merza Gyula

¹³ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 131.

niség talaja és a személyiség atmoszférája. Az univerzum oktató és nevelő univerzitása.”¹⁴

A Budapesti Egyetemi Turista Egyesület létrehozta az első nagy sikerű magyarországi turista fotókiállítást, koordinálta a magyarországi hegymászó kezdeményezéseket, majd pedig megteremtette a hazai turisztikai összefogás személyi és szervezeti feltételeinek legfontosabb fórumát, a Turistaság és Alpinizmus című szaklapot, amelyben a magyar turistaság legfontosabb szervezetei immár együttesen vállaltak szerepet.¹⁵

Ettől kezdve ez a fiatal nemzedék, tanítók, természetjárók, turisták és hegymászók lettek a kovászai a magyarországi turista szervezeti egyesülésére vonatkozó régi elképzeléseknek. Több nyilvános sajtóvitát és háttér-egyeztetést követően, végül a Magyarországi Kárpátgyesület is a szervezet megalakításának gondolata mellé állt, így megteremtődtek a feltételei egy országos turisztikai ernyőszervezet létrehozásának.

Az alakulásban nem csupán az önálló hazai turisztikai szervezetek, hanem a magyar sportegyesületek turista szakosztályai is részt vehettek. Így, 1913-ban az első magyarországi országos turisztikai szervezet, Magyar Turista Szövetség néven, huszonegy turista-és sportegyesület részvételével alakult meg.¹⁶

A magyarországi turisztikai kínálat külön fejezetét képezte a hegyi turizmus, amelynek a 19. század közepétől kezdve – párhuzamosan az osztrák és német Alpokra vonatkozó gazdag turisztikai hagyományok kialakulásával – Magyarországon is valóságos kultusza alakult ki.¹⁷ A hegymászók kétségkívül a modern turistamozgalom úttörői voltak: „S ha mindezek után annak tudtára jöttünk, hogy a mai kor sajátos küzdelme a létért mennyire hátrányos az emberi szervezetre, ha szemlét tartunk a beteges állapotok egész sorozatán, melyet a modern kultúra okoz s ha megfontoljuk, hogy ezek ivadékról ivadékra mind súlyosabb örökösödési hajlammal nehezednek reánk, úgy a turistáskodást örömmel kell fogadnunk. Valóságos áldás,

¹⁴ Turista Közlöny, Turista tanügyi folyóirat 1910. 40.

¹⁵ Az új folyóirat impresszuma szerint a Turistaság és Alpinizmus hivatalos lapjaként jelent meg a következő szervezetek számára: Magyar Turista Szövetség, Magyar Sí Szövetség, Budapesti Egyetemi Turista Egyesület, Budapesti (Budai) Torna Egylet Turista Osztálya, Dunántúli Turista Egyesület, Magyarországi Kárpátgyesület, Mecsek Egyesület, Selmecbányai Főiskolai Atlétikai Klub Turista szakosztálya, Sportkedvelők Köre Turista osztálya és a Tátrai Önkéntes Mentőbizottság. Turistaság és Alpinizmus 1913–14, Dr. Komarniczki Gyula és Dr. Serényi Jenő főmunkatársak közreműködésével szerkesztette és kiadta: Dr. Vigyázó János

¹⁶ Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A Magyar Turista Egyesület 25 éves múltja 1888–1913, Budapest 1913. 21.

¹⁷ A magyarországi hegymászással kapcsolatos publikációkat monografikus igénnyel mutatja be, Neidenbach Ákos: A Kárpát-medence magyar vonatkozású hegymászó és turista irodalma, Budapest 1994. című munkája

hogy az utazás a hegyek felé divattá lett s férfiasabb, erélyesebb alakjában, mint alpin sport sokaknak szenvedélyévé vált s hogy e szép hazában van hová utaznunk.”¹⁸

Közben a hegymászással kapcsolatos hazai, szakmai erőfeszítéseknek európai színvonalú összegzései születtek meg az alpinizmus történetéről,¹⁹ a Kárpátok hegymászóiról²⁰ vagy éppen a Magas-Tátráról.²¹

A Magyar Turista Egyesületen belül 1908-ban önálló, kifejezetten a hegymászással és az alpinizmussal foglalkozó társaság jött létre, Szögések csoportja néven, majd a korszak végén megalakult a hegymászás hazai szerelmeseit tömörítő Magyar Hegymászók Egyesülete.²²

Az első világháborút megelőző időszakban a magyarországi turisztikai kínálat jól láthatóan, a turizmus céljait egyes elemeiben felvállaló társadalmi mozgalmakban és állami szervezetekben is megjelent.

Szinte az elsők között, a 19. század végén a magyar iskola vált nyitottá a turisztikai értékek befogadására és alkalmazására, az iskolai képzés keretei között és azon túl is. „Ki kell vinni a tanuló ifjúságot a szabadba, az életbe, hogy megtanuljanak a maguk lábán megállni, a maguk szemével látni.”²³ - fogalmazódott meg a program-szerű célkitűzés.

A leglátványosabb fejlemény az volt, hogy a hazai középiskolában néhány év alatt kialakult az iskolai tanulmányi kirándulások feltételrendszere. A vallás és közoktatásügyi minisztérium 1894-ben egyenesen miniszteri rendelettel szabályozta a hazai tanulmányi kirándulások egységességét és hatékonyságát²⁴, de ezen felül, az egyes iskolák vezetősége (iskolaigazgató, iskolaszék, iskolai alapítvány) is igyekezett támogatni a diákok tanulmányi célú utazásait. Sokat segített az utazási kedv emelésén az is, hogy a század elejére az ország több frekventált idegenforgalmi helyszínén turistaszállók, illetve a diákturisták fogadására felkészült infrastruktúra jött létre. Hozzájárult a tanulmányi kirándulások sikeréhez az is, hogy a század elejére a magyar tanítók és tanárok a MÁV vonalain 50%-os utazási kedvezményekhez jutottak.²⁵

Az első világháború előtt alig akadt olyan magyarországi középiskola, amely nem szervezett az iskolai év során diákjainak hosszabb-rövidebb ideig tartó kirándulásokat. Némely középiskola gyakorlatilag üzemszerűvé tette a tanulmányi kirándu-

¹⁸ Dr. Szontagh Miklós: Tátrakalauz, Budapest 1912. 3.

¹⁹ Jankovics Marcell: Az alpinizmus története és szerepe a művelődéstörténetben, Budapest 1910.

²⁰ Schermann Szilárd: Szögescipők nyomai a Kárpátok bércein, Budapest 1913.

²¹ Dr. Komarnicki Gyula: A Magas-Tátra részletes kalauza, I-III. „Turistaság és alpinizmus” kiadása, Budapest 1917.

²² Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A Magyar turista Egyesület 25 éves múltja 1888–1913, Budapest 1913 76.

²³ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 6.

²⁴ Magyarországi rendeletek tára 1894. Budapest 1894. 621–622.

²⁵ A kérdéskör precíz összegzését nyújtja, Kerékgyártó Árpád: Tanulmányi kirándulások, Magyar Középiskola 1913. 4–5. szám, 204–229, és 257–269.

lások rendszerét, társintézmények, szülők bevonásával több napos kirándulásokat szerveztek, amelyeket aztán igényes kiadványokban publikáltak is,²⁶ vagy a kirándulásokról szóló beszámolók állandó, színes részét alkották az éves iskolai Értesítőknek.²⁷

A tanulmányi kirándulásoknak hasznos tantárgyi háttérrel biztosítottak a vármegyei-helyismereti tankönyvek, amelyeket a népiskolák harmadik osztályában kötelező tantárgyként vezettek be. Ezek a tankönyvek bemutatták a lakóház, az utca, a szülőhely, az anyanyelv, a felekezet, a folyók, a hegyek, a természeti viszonyok legfontosabb lokális tudnivalóit és adatait. Külön fejezetet szenteltek az adott vármegye székhelyének, a megye járásainak, járási székhelyeinek, a vármegyei hatóságok bemutatásának és a térség gazdasági viszonyainak. A tankönyvek didaktikus, hazafias és államelvű keretbe helyezték a lokális helytörténeti ismereteket.

„Pozsony megyén kívül még számos más vármegye is van. Valamennyi vármegye együtt alkotja szeretet hazánkat. Hazánk neve Magyarország. Valamely ország állandó és jogokkal bíró lakosai a honpolgárok. Az egész országnak a feje a király. Jelenlegi királyunk ő felsége I. Ferenc József magyar király és osztrák császár.” – írta például a Pozsony megyét bemutató tankönyv összefoglaló fejezete.²⁸

A dualizmus kori magyar földrajztudomány kiváló tankönyvei és térképei a hazai turisztikai kínálat nélkülözhetetlen szakmai háttérét biztosították. A magyar népiskolákban, a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben magas színvonalú földrajzoktatás folyt. Az egész korszakban számos sikeres tankönyv segítette a fiatal nemzedékben a kiránduláshoz, természetjáráshoz szükséges motivációk kialakulását.²⁹

A századfordulón kezdtek hódítani a „kalandregény” stílusban megírt útleírások, elsősorban diákoknak és általában a fiatalabb nemzedékek számára. A legfontosabb magyarországi turisztikai területekről, kivétel nélkül, születtek ilyen sajátos útirajzok.³⁰ „Aki el akarja felejteni a mindennapi élet terhes küzdelmeit, kicsinyes bajait és keserűségeit az menjen vándorolni és a természet csendje le fog mosni lelkéről minden hétköznapi gondot, minden alantas érzést, mint a Gangesz szent vize a hi-

²⁶ A budapesti negyedik ker. közs. főreáliskola 1911. évi kirándulásának útiterve május 20–28. 33 képpel és 17 térképmelléklettel, 1–62.

²⁷ Csak egy a sok példa közül: A késmárki ág. hitv. evang. kerületi Lyceum Értesítője, közli: Bruckner Károly Késmárk 1906. 94–95.

²⁸ Feigler Ferenc: Pozsony és környéke Pozsony megye ismertetésével, Pozsony 1915. 36.

²⁹ A jelentékeny földrajzi tankönyvirodalomból is kiemelkedik a korszak végén megszületett kiváló tankönyv, Simonyi Jenő: Földrajz kereskedelmi akadémiák és felső kereskedelmi iskolák számára, A magyar birodalom című fejezettel, 188–253, valamint a korszakban elkészült legrészletesebb iskolai atlasz, Kogutowicz Károly és Márton Béla: Kereskedelmi iskolai atlasz, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest 1913., amely 12 részletes tematikus térképben mutatta be a történelmi Magyarország mezőgazdaságát, állattenyésztését, bányászatát, fémiparát, vas- és fémbányászatát, agyag- és üvegyiparát, textiliparát és vegyszeti iparát.

³⁰ Kolumbán Lajos: A Magas-Tátra hazájában. Három debreczeni diák utazása, Budapest 1909. vagy éppen Avar Gyula: Utazás a Szepességben, Budapest é.n. vagy ugyanez misztikus hangulatokkal fűszerezve, Zubriczky Aladár: Vasárnapok a Tátrában Budapest 1911.

vők bűneit. Akinek a lelke csendes órákban visszasírja az eltűnt gyermekkor elvesztett paradicsomát, az menjen vándorolni, és újra érezni fogja azt a tiszta boldogságot, amit gyermekkorában érzett, mikor napsugaras ünnepen atyja kézen fogva mezőn-réten keresztül a templomba vezette...³¹

Az iskolai turisztikai kínálatot egészítette ki a magyar történelem legfontosabb emlékhelyeit bemutató lexikonszerű kiadványok megjelenése, amely szakmailag is megbízható segédkönyvet adott a diákok kezébe.³²

A tanulmányi kirándulások speciális válfaját képezte a gyalogos turizmus, amelyet Magyarországon az ekkoriban felívelő cserkészmozgalom és egy kifejezetten erre a célra létrejött egyesület, a Vándordiák-egyesület patronált. Az egyesület szervezésében az első világháború előtti években öt vidéki és három budapesti középiskola, valamint az egyesületet befogadó Gábor Intézet szervezett többhetes gyalogtúrákat szerte Magyarországon területén.³³

A diákturizmusban a kezdeményezők jó lehetőséget láttak a magyar nemzetpolitika számára egy új eszközrendszer kialakítására, a kárpát-medencei nemzetiségi közeledés segítésére is. „Az egykor ideálokban és törekvésekben egységes, hatalmas Magyarország népeit ifjainknak kell közelebb hozni egymáshoz, az egymásra öklöző kezeket barátságos kézfogásra simítani. A mi kétségtelenül létező faji fölényünket, mely hiányzó számfölény hatékony plusszként Magyarország magyar színezetét s hegemoniáját mindezidáig fenntartotta, míg a felnőttek érdekharczában csak gyűlölettel fogadják nemzetiségi részről, gyermekeinkben ennek fiatalos, céltalanul szép, s öntudatlanul is szimpátiát kereső megnyilatkozása a nem irigykedő bámulat és ellenállhatatlanul támadó szeretet forrása lehet.”³⁴

A magyar turizmus legszélesebb szakmai bázisát minden kétséget kizáróan a dualizmuskori megyei- és településtörténeti monográfiák képezték.

Az első ilyen vállalkozás a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései című sorozat, amely az 1865 és 1912 között megtartott huszonegy szakmai konferenciának az anyagát közölve, hiánypótló város és megyetörténeti munkákat jelentetett meg. Fontos eredmény volt az MTA Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottsága és a Közgazdasági Szemle című folyóirat közös megyetörténeti sorozata, amely a Közgazdasági Szemlében és külön füzetekben is megjelent. Hamar közkedvelté vált az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című dekoratív könyvsorozata is, melynek első nyolc kötete foglalkozott a Magyar Birodalom területével,

³¹ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 5.

³² Németh Antal: Történelmi zsebszótár a hazai történelemben előforduló nevezetesebb helyek betűsoros névtára bővítve az 1848–1849. események színhelyeivel s egy toldalékkal, Pozsony 1867., majd a második kiadás, Győr 1883., valamint Hegyi József: Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglevő műemlékei, mely utóbbi kiadványt a kultuszminisztérium a magyar történelem tanításához iskolai segédkönyvként is engedélyezte

³³ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 50.

³⁴ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 60.

természeti és kulturális értékeivel. Áttörést jelentett a helytörténeti könyvkiadásban az 1896–1914 között Borovszky Samu (és némely kötet esetében Sziklay János és Csánki Dezső) által szerkesztett Magyarország vármegyei és városai című sorozat, amely huszonegy történelmi magyar vármegyét mutatott be. A nagy helytörténeti sorozatokon túl, 1876 és 1891 között húsz önálló megyei monográfia, majd az úgynevezett „elkészt” milleniumi megyetörténet keretei között újabb hat kötet jelent meg.³⁵

A megyetörténetek mellett, településtörténeti munkákat leggyakrabban a városi közgyűlések támogatásával a település életéhez kapcsolódó évfordulók alkalmával állították össze.

„...lehetetlen, hogy most, midőn az egész magyar nemzet ezeréves fennállásának emlékünnepét üli, ne érezzük mink is, hogy tagjai vagyunk a nemzetnek, melynek dicső múltjából mihozzánk is eljut egy-egy fénysugár; lehetetlen, hogy hevesebben ne dobogjon szívünk s emelkedettebb fővel ne álljunk meg az első ezredév határkövénél, hogy visszapillantsunk a multa és annak jelentőségeiből tanulságot vonjunk a jövőre!” – fogalmazta meg 1896-ban az Iglót bemutató kötet szerkesztője általános érvénnyel a történeti kutatások fontosságát a kor politikája számára.³⁶

Az 1910-es évekre az ország nagyvárosai (jórészt a törvényhatósági joggal felruházott városok), továbbá majd valamennyi felvidéki bányaváros, a szepességi városok nagy része, az erdélyi szász városok, a partiumi városok és az Alföld nagy mezővárosai szinte kivétel nélkül elkészítették várostörténeti monográfiájukat, amelyek egyre nagyobb terjedelemben tartalmaztak turisztikai vonatkozású fejezeteket is. Némely település a várostörténeti monográfia előtanulmányainak elkészítéséig jutott el,³⁷ némely település sajátos helytörténeti lexikont állított össze,³⁸ mások hatósági jellegű jelentésbe foglalták a kutatásokat,³⁹ néhányan pedig nagyszabású levéltári kutatások szintéziseként készítették várostörténeti monográfiát.⁴⁰

Az idegenforgalmilag fontos területen található városok településtörténeti kutatásaik mellett – hallgatva az idők szavára – összeállították turisztikai kalauzaikat is.

³⁵ Dr. Bodor Antal – Dr. Gazda István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944, Budapest 1984. 465–473.

³⁶ Münnich Sándor: Igló királyi korona- és bányaváros története, Igló 1896. 1.

³⁷ Jurkovics Emil: Besztercebánya múltjából tárca gyűjtemény, Besztercebánya 1906.

³⁸ Szentgyörgyi Dénes: Maros-vásárhelyi lexikon, Maros-vásárhely 1912.

³⁹ Geml József: Temesvár szabad királyi város közállapotai az 1910. évben, Temesvár 1910.

⁴⁰ Münnich Sándor: Igló királyi korona- és bányaváros története, Igló 1896.

Ezek közül több, különösen sikeresnek bizonyult, mint a brassói,⁴¹ a körmöcbányai,⁴² a tordai,⁴³ a pozsonyi,⁴⁴ a késmárki,⁴⁵ a kassai,⁴⁶ vagy éppen a nagybányai.⁴⁷

Az 1900-as évek elején megszülettek az első modern felfogású turisztikai kiadványok. A regionális turisztikai szemlélettel megírt, Temesvárt és Dél-Magyarországot bemutató kiváló, gyakorlatilag ma is használható kézikönyv,⁴⁸ a szinte hiánytalan adattárként funkcionáló Sáros vármegyei kalauz⁴⁹, vagy a Hunyad vármegyei almanach,⁵⁰ amelyekben a hasznosítható gyakorlati információk már túlsúlyra jutottak az epikus fejezetekhez képest, vagyis mindegyik „...a Baedekerszerű közleményeken kívül még sok topografiai és történelmi anyagot ölel fel.”⁵¹

Ekkoriban jelentek meg a tematikus egyházi turisztikai kiadványok első kísérletei, legtöbb változatban a Mária kegyhelyekre és a magyarországi katolikus búcsújáróhelyekre vonatkozóan. „Azért volt az ország czimere mellett mindig Mária képe; azért volt a hadilobogón Mária képe; azért volt vésve a magyarnak kardmarkolatjába Mária képe vagy Mária neve; azért csüngött a magyarnak kardmarkolatjáról Mária olvasója; azért volt a magyarnak csatakiáltása Jézus! Mária!; azért volt ott a magyar országházban Mária képe; azért volt a középületeken a magyar címertől Mária képe; azért állottak a városok tercin Mária szobrai; azért volt a magyar pénzen Mária képe; azért égett a magyar polgár családi szentélyében az olajlámpa Mária képe előtt; azért volt látható a magyar honpolgár háza homlokán Mária képe; azért volt az országutakon Mária képe, kápolnája.”-írja lobogó hittel a magyarországi Mária kegyhelyeket bemutató egyik századvégi kiadvány.⁵²

Az 1910-es években megszülettek „az alsóbb néposztályok” számára írott első turisztikai kiadványok, melyek életközeli felfogásukkal, közérthető nyelvezetükkel, már a turizmusipar következő századát előlegezték meg. Az egyik legsikerültebb kalauz szerint,⁵³ kiadványuk Budapesten nélkülözhetetlen „...ha hosszas kérdezősködés, csatangolás, keresgélés, kárvallás, idővesztés nélkül akarnak legrövidebb uton és legkevesebb költséggel oda jutni, ahova akarnak”, ezért bemutatják a marha-és ló-

⁴¹ Brassó város és környéke útmutatója, Kiadja a Városi idegenforgalmi-választmány Brassó 1912.

⁴² Wagner G. Ede: Körmöcbánya szabad királyi rendezett tanácsú főbányaváros képes kalauza, Kassa 1913.

⁴³ Pap Domonkos: Torda és környéke turista kalauza, Torda 1909.

⁴⁴ Steiner Zsigmond: Pozsony, Pozsony 1907.

⁴⁵ Dr. Bruckner Győző és Bruckner Károly: Késmárki kalauz, Késmárk é.n.

⁴⁶ Kassa képes kalauza Kassa város térképével, Kassa 1912.

⁴⁷ Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke, Nagybánya 1894.

⁴⁸ Bodor Antal: Temesvár és Dél-Magyarország múltja, jelen közállapotai és túristikai leírása az Al-Duna kalauzával, Temesvár 1909.

⁴⁹ Kósch Árpád (szerk.): Sárosvármegyei kalauz, Eperjes 1910.

⁵⁰ Dénes Károly (szerk.): Hunyadvármegyei almanach, Déva 1909.

⁵¹ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest 1900. IV.

⁵² Shaefer Jakab: A bold. Szűz Mária kegyhelyei Magyarországon, Budapest 1897. 6.

⁵³ Horváth E. János (szerk.): Nagy Budapest. Útmutató a székesfővárosban, Budapest 1910.

vásárok időpontjait, az omnibusz díjakat, a népliget veszélyeit, a színházak jegyárait, a templomok nevezetességeit és persze a pesti utca szereplőit, hiszen „Budapest utcáin és terein olyan jellegzetes alakokat és tárgyakat lát, amilyenek máshol nincsenek és amelyek a főváros köztereit sajátságossá teszik” a lámpagyújtogatótól, a drótos-tóton át, az esernyőkészítőig.⁵⁴

A dualista korszakban a legjobban használható és legszínvonalasabb idegenforgalmi–turisztikai könyvek közé tartoztak a vasúti vonatkozással és vasúti üzletpolitikai motivációval született kiadványok. Ezek közül a legnagyobb példányszámban az Utasok könyve című sorozat jelent meg, amely minden nagyobb magyarországi pályaudvaron és a hazai dohánytőzsdékben kapható volt. „Vidám, kedves utitársad lesz e könyvecske, mely észrevétlenül űzi el magányod unalmas perczeit s míg leledet a magyar föld, a magyar munka szeretetére buzdítja, módot nyújt ahhoz, hogy megismervén e föld, e munka jellegét, becsét, új ismereteid sokasága, neked s honfitársaidnak egyaránt haszonhajtó legyen.” írta jellemző sorait a Cegléd–Szeged–Temesvár–Lugos–Karánsebes–Orsova kötet előszava.⁵⁵

A sorozat minden kötetében az adott vasúti vonalszakaszra vonatkozó turisztikai kedvcsináló, a vasútvonal legnagyobb településeinek általános ismertetése és vasúti menetrendje mellett, élvezetes szépirodalmi rész is található volt, így a könyvecske valószínűleg kellemes időtöltést biztosíthatott a vasúton utazók számára.

A vasúti jellegű turisztikai kiadványok között jelent meg 1909-ben a Kereskedelemügyi Minisztérium megbízásából, a Magyar Államvasutak kiadásában a Magyarország című reprezentatív, négyszáz oldalas idegenforgalmi monográfia, amely a magyar vasutak fővonalain vezette végig a hazai és külhoni turistákat. A kötet szerkezete ennek megfelelően tükrözte a MÁV század eleji vasúti hálózatának főbb irányait, így a kötetben az Alföld, a Nyugat-Magyarország, a Nyugati Kárpátok, a Központi Kárpátok, az Északkeleti és Keleti Kárpátok, az Alföld északi része, valamint a Tengeremellék fejezeti beosztás jelent meg.

A vasúti kiadványok természetsszerűleg vállalták fel a magyar állameszme képviselését is, így a MÁV, mint a magyar állam legnagyobb vállalata a magyar idegenforgalom propagandájában is nehezen pótolható szerepet vállalt: „Európa közepén itt egy modern állam és egy igazi kulturnemzet él, mely teljesíteni akarja és tudja kulturhivatását; hogy a magyar nemzet türelmes idegen ajkú tagjai iránt és tiszteletben tartja azok nemzetiségét; hogy gazdasági viszonyai konszolidáltak és egészséges fejlődésre alkalmasak. A közvetlen tapasztalat az egyetlen feltétlenül megbízható és tárgyilagos bírálati alap. E közvetlen tapasztalat szerzésére hív meg e munka mindenkit, a ki Európa egyik legrégebb és mégis igazi mivoltában legkevésbé ismert állama és nemzete iránt érdeklődik. – A természeti szépségekhez, melyeket Magyarország bőven nyújt, az elsőrangú és egész Európában legolcsóbb közlekedéshez,

⁵⁴ Ugyanott 27.

⁵⁵ Dr. Mészöly Imre – Serény Aladár (szerk.): Utasok könyve, Budapest 1905. 4.

mely az ország tanulmányozását könnyűvé és olcsóvá teszi, a közmondásos magyar vendégszeretet kívánja nyújtani: a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága.” – írta alig titkolt szenvedéllyel a monográfia bevezetője.⁵⁶

Néhány turisztikai célpont önálló jelentőséggel bírt a magyar idegenforgalmi kínálatban. Mindenekelőtt meg kell említeni a magyar turizmus bölcsőjeként elismert Szepességet és benne a Magas-Tátrát. A turisztikai terület leírására már a 19. század derekától kezdve magas színvonalú munkák születtek és a legelső magyar turisztikai folyóirat – az 1873–1917 között megjelenő Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve – főhelyen, kiemelt figyelemmel foglalkozott mindvégig a szepességi turizmus, hegymászás és természetvédelem kérdéseivel. A század elejére a Szepességre vonatkozóan tematikában és színvonalban szinte teljes körű kínálat jött létre. Kifejezetten a turistáknak szóló speciális kiadványok,⁵⁷ praktikus turisztikai zsebkönyvek,⁵⁸ európai színvonalú hegymászó monográfiák⁵⁹ is megjelentek a területről.

A kiemelt turisztikai célpontokhoz tartozott a történeti Erdély, amelynek a turisztikai felfedezésére az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tett először kezdeményező lépéseket. Ennek nyomán jött létre 1891-ben az önálló erdélyi turista-szervezet, az Erdélyi Kárpátgyesület (EKE). Az egyesület kiadásában több nemzetközileg is ismert erdélyi turista kalauz⁶⁰ jelent meg. Az erdélyi turista szakirodalomnak kiemelkedő részét képezte az Erdély fővárosára, Kolozsvárra vonatkozó turisztikai munkák megjelenése.⁶¹

Néhány év alatt az EKE az erdélyi magyar nemzetpolitikának is fontos és szimbolikus szervezete lett: „Nálunk a turistáskodás nemcsak anyagi érdekeket szolgál, nálunk egy sokkal fontosabbnak, a hazaszeretet fejlesztésének szolgálatában áll, mikor édes hazánkat, ezt a még oly kevésbé ismert, pedig oly szép, oly mérhetetlenül gazdag, történeti múltjában oly vonzó és lelkesítő földet óhajtja megszerettetni.” – írta az EKE egy emblemikus kiadványuk előszavában⁶²

A korabeli Magyarországnak európai híré turisztikai területe volt már a 19. század derekától kezdve a Vág völgye, a magyar várépítészet kiemelkedő alkotásaival és európai híré gyógyfürdőivel. „A festői Rajnapart kivételével talán alig van hely Európában, amelyet annyi szépséggel áldott volna meg az Isten s ahol a legendás

⁵⁶ Kain Albert (szerk.): Magyarország, Budapest 1909. 4.

⁵⁷ Possewitz Tivadar: A Szepesség utazási kézikönyv, Budapest 1909.

⁵⁸ Két cipser: Lócsei kalauz, A Szepes várm. közg. könyvnyomda kiadása é.n. (1910)

⁵⁹ Dr. Komarnicki Gyula: A Magas-Tátra részletes kalauza I-III. „Turistaság és alpinizmus” kiadása, Budapest 1917.

⁶⁰ Radnóti Dezső: Erdélyi kalauz, Kolozsvár 1901. vagy Reich Milton Oszkár: Erdély, Budapest é.n. (1910.)

⁶¹ Galgóczy Károly: Kolozsvár múltja, jelene és jövője, Kolozsvár 1872., Kelemen Lajos és K. Fodor János: Kolozsvári kalauz, Kolozsvár 1902., Békésy Károly: Kolozsvár, Kolozsvár 1903., Csiky Béla: Kolozsvár részletes leírása, Kolozs megye rövid földrajza, Kolozsvár 1905.

⁶² Radnóti Dezső: Erdélyi kalauz, Kolozsvár 1901. III.

régi lovagkornak annyi némaságában is beszédes maradványa van, mint a szilaj Vág vadregényes völgye.⁶³

A Vág vidékéről nagyszámban és mindenféle műfajban jelentek meg turisztikai kiadványok, a leíró jellegű német turisztikai iskola könyveitől,⁶⁴ a metszetekkel gazdagon ellátott néprajzi vonatkozásokkal kibővített, hagyományos topográfiai leírásokon át,⁶⁵ egészen a modern szemléletű praktikus turisztikai kalauzokig⁶⁶.

A 19. század végétől kezdve Budapest idegenforgalmi értelmezése is mind karakteresebb lett, elsősorban az Magyarországi Kárpátgyesület Budapesti osztálya, majd a Magyar Turista Egyesület munkásságának köszönhetően.⁶⁷ A Budapestre és környékére vonatkozó turista munkákban jelentek meg először dominánsan azok a szempontok, amelyek a turista gyakorlati igényeinek kielégítését tekintették elsődleges feladatuknak, de aztán rövid idő alatt az összes jelentős magyarországi turista vidék megalkotta a maga helyi turista kiskatáját.

„Különös gondot fordítottunk munkánkban a menetidőnek lehetőleg pontos, és mindig a közönség átlagos gyalogló képességéhez mért megállapítására; általában, a nagy közönségnek óhajtván e munkával szolgálatot tenni, elvből kerültünk minden oly tour leírását, mely bravouroskodás jellegével bírhatna. Ezenkívül gondoskodtunk arról, hogy az elszállásolásra s a közlekedési viszonyokra vonatkozó tudnivalókat a legmegbízhatóbb forrásokból szerezzük be...⁶⁸ – írta a századfordulón megjelent budapesti turista kalauz, de néhány év múlva hasonló célkitűzést fogalmaz meg a Vág völgyét bemutató kalauz is: „Ez a könyv inkább a túristák számára van írva s ezért különösen azok a részek vannak részletesebben tárgyalva benne, melyek a túristát érdekelhetik. Vele nem szórakoztató útleírást, hanem tájékoztató útmutatót kívántunk adni a túrista kezébe.”⁶⁹

A századfordulón a városi középosztály szabadidős tevékenységeinek tömegesedésével párhuzamosan Fiume és az Adriai-tenger népszerűsége is meredeken növekedni kezdett.

Fiuméről készültek hagyományos idegenforgalmi kalauzok már a 19. század végén⁷⁰, megjelent az állami fejlesztések szempontjából megírt városi monográfia⁷¹ és a szubjektív útirajz műfaja is.⁷²

⁶³ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914. 3.

⁶⁴ Krasznaynszki Károly: Trencsén szab. kir. város és vára vázlatos leírása, Trencsén 1893.

⁶⁵ Lovcsányi Gyula: A Vág és vidéke topographiai leírása egyszersmind kalauz a Vág völgyében utazók, fürdővendégek, stb. számára a szöveg közé nyomott 54 eredeti képpel, Budapest 1881.

⁶⁶ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914.

⁶⁷ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest, 1900.

⁶⁸ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest 1900. IV.

⁶⁹ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914. 4.

⁷⁰ Máté Lajos: Fiume Abbazia-Cirkvenica és a horvát partvidék, Budapest 1910.

⁷¹ Gonda Béla: A magyar tengerészet és a fiumei kikötő, Budapest 1906.

⁷² Walkó László: Budapesttől Velencéig írásban és képen, Budapest é.n. (1907.)

Mindazonáltal a magyar középosztály legkedveltebb tengerparti nyaralóhelye továbbra is Abbazia maradt. Magyarország területén egyetlen tengeri fürdőhely, a horvátországi Cirkvenica indult fejlődésnek és örvendett népszerűségnek.⁷³

Külön műfajt képeztek a magyar turisztikai kínálatban a magyarországi fürdőhelyek, a magyar gyógyvízkultúra és az ezt bemutató fürdő kalauzok, ismertetőik és monográfiák, amelyek a történelmi Magyarország több száz gyógyfürdőjét és vízparti nyaralóhelyét mutatták be.

A fürdőkalauzok minden esetben sorra vették a fürdőhelyek természeti fekvését, helyrajzát, vízminőségét és gyógyhatását, árait, szállásait, étkezési lehetőségeit, megközelíthetőségét, szórakozási lehetőségeit, kirándulási útvonalait, istentiszteleteit és a hely fürdőorvosára vonatkozó tudnivalókat. A korszak végén a kiépülő fürdő-kultúra némely település meghatározó gazdasági ágazatává nőtte ki magát.⁷⁴

Ennek a páratlan kárpát-medencei vízkultúrának a keretei között fogalmazódott meg a 19. században a Balaton modern turisztikai célpontként.

A felvilágosodás világképében a természet többé már nem csupán korlátozó tényező, hanem az ember, az emberi közösségek megújítója, szervezője és gyógyítója is. A 18. században megjelenik az idő tartalmas eltöltésének problematikája, egyáltalán a szabadidő fogalma. Ilyen keretek között lesznek mintaadóvá az arisztokrácia európai körutazásai, a tájkultusz és a természet megismerésének és leírásának egy új, aktivista programja.

A 19. század második felében a kiránduló polgár legfontosabb ideái gyors átalakulásnak indultak. A természetjárás, a romantikus utazások helyébe új turisztikai formák, témák és helyszínek kerültek. Az 1900-as évek elején a magyarországi belföldi turizmusban és idegenforgalmi kínálatban is egyre erőteljesebben jelentek meg a tömegturizmusra jellemző technikák, intézmények és turisztikai célok.

A 19. századi Magyarországon a Balaton, mint turisztikai–földrajzi helyszín és turisztikai tematizáció mutatta meg talán legpontosabban ennek a turizmustörténeti és kultúrtörténeti változásnak a hazai esélyeit, nehézségeit és eredményeit.

A Balatonnak modern turisztikai célpontként történő megfogalmazásában sajátosan keveredtek az archaikus, romantikus elemek a korszerű idegenforgalmi szempontokkal.

Ennek a romantikus tájismereti felfogásnak a víz volt az egyik legfontosabb témája.

Magyarországon a víz-és fürdő-kultúra egyébként is nagy hagyományokkal rendelkezett. A Kárpát-medence egyedül földtani adottságai következtében Magyarország kezdettől fogva gyógy-és ásványvíz nagyhatalomnak számított. Különlegesen változatos mérsékelt égövi időjárása, sokszínű kultúrája mindenféle gyógyító, rekreációs tevékenység ideális területévé tette hazánkat. További pozitív tényezőként, a

⁷³ Baján A. Ervin: Cirkvenica klimatikus gyógyhely és tengeri fürdő, Budapest 1903.

⁷⁴ Bártfa szab. kir. város és Bártfa – gyógyfürdő ismertetése, Bártfa 1909. és V.A. dr.: Bártfai kalauz, Bártfa, Bártfa-fürdők, Zboró dióhéjba szorított története, műkincsei és egyéb nevezetességei, Bártfa é.n.

magyar fürdő kultúrában több európai fürdő hagyomány (török, bizánci, skandináv) és infrastruktúra (kádás, medencés, szaunás) szerencsés találkozása és szimbiózis valósult meg.

A 19. század első felében jelent meg szervezett és tudományos formában a vízgyógyászat, amely főképp Kneipp és Priznitz természetgyógyászaton alapuló, betegségmegelőző és gyógyászati módszerei révén néhány év alatt nagy ismertségre tettek szert. A magyarországi felcserek és fürdőmesterek által vezetett hidegvíz kúrák már a reformkori Magyarországon is kedveltek voltak.

Ez a hagyományos felfogás, amely a tudományos vizsgálatokat jórészt mellőzve, a Balaton vizét döntően gyógy-és ásványvízként értelmezte, egészen az első világháborúig fontos szerepet játszott a Balaton turisztikai értelmezésében. A Balatont ásványvíznek tekintő kiadványok, reklámok és orvosi kezelések még az első világháború előtti években is viszonylag sűrűn előfordultak. A Balaton vizéből készült ásványvizes kádfürdők, a tó iszapjából előállított krémek, szappanok, a tó hullámszórás használó gyógyító eljárások tömege fogadta a század elején a Balatont felkereső turistát.

„A Balaton nem csak fürdő, hanem tavasszal és ősszel klimatikus hely is. Ez tette a Balatont világhírű fürdőhellyé.”- vallotta az egyik legnagyobb példányszámban megjelenő balatoni útikönyv.⁷⁵

Jókai Mór ennek a Balaton-képnek a legnagyobb és legelkötelezettebb álmodója rögzítette a romantikus „Balaton-kultusz” talán legmaradandóbb, a mai napig hatásos vonásait:

”...ahol a magasabb szellemek dalolni taníták a költőt; a nem költőt pedig érezni azt, amit a költő énekelt...egy bájos menyasszony ki vőlegényére vár...mentül tovább nézzük, annál szebbnek látjuk...én azt mondom, hogy az egész táj mosolyog!”⁷⁶

Ebben a Balatont idealizáló felfogásban törvényszerűen került előtérbe a balatonmelléki paraszti társadalmak archaikus világa: „...a lakosság megtartotta ősi erényeit, ma is nyílt szívű és vendégszerető, szívesen útbaigazítja a turistát és az idegeneket”, vagy „...jó maga nem ismeri például a víz nyújtotta egészséges örömeket s meg nem fürdenék a világért sem a vendégeitől annyira magasztalt Balatonba.”⁷⁷ „Jóindulatú, békés, tisztességtudó és önérzetes emberek, másokat megbecsülve, önmagukat is becsülik és jó szóval még ma is többre menni velük, mint pénzzel.”⁷⁸

Ugyanilyen módon jellemezték mindvégig a Balaton turisztikai kínálatát a felvilágosodás utazás kultuszának szakrális megközelítései (kápolnák, kőkeresztek, búcsújáróhelyek stb.) illetve az, hogy a szakrális és laikus szempontok gyakran együtt jártak, illetve nem váltak el élesen egymástól.

⁷⁵ Horváth István: Balatoni kalauz, Kaposvár 1913. 6–105.

⁷⁶ Jókai Mór: Magyarhon szépségei, Budapest 1906. 3–4.

⁷⁷ Szemlér László: A Balaton és vidéke, Budapest 1909. 3–9.

⁷⁸ Déry Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

A régi Balaton sajtósági turisztikai problémáját képezte a közbiztonság korlátozott volta, amely elsősorban a kóbor cigányok lokális térségbeli jelenlétével volt összefüggésben: „A forgalom nagyobb arányú fejlődésének ma is van még akadálya, melyet kesztyűtlen kézzel kell a turistaforgalom útjából elhárítanunk. Ez a cigánykérdés. A civilizáció nem tűri az országutak mellett sátorozó kóbor cigányok csatangelését s a feltűnedező karavánokat Nyugat-Európában azonnal a határra viszik, csak nálunk kószálnak szabadon, fenyegetve állandóan a személy- és vagyonbiztonságot. A tapolcai plató dombjai közt mindég akad bujkáló vándor cigánykaraván. Az egyedül járás tehát a Tapolca- Haláp-Hegyesd közti részen nem ajánlható, – sajnos – Magyarország sok más vidékén is. Addig pedig, míg a turisták nem járhatják nyugodt lélekkel gyönyörű hegyvidékeinket nemcsak társaságban, de egyedül is, – európai értelemben vett turistaforgalomról szó sem lehet.”⁷⁹

Az 1890-es évektől jelentek meg a balatoni turisztikai kiadványokban, turisztikai koncepciókban, egyáltalán a Balaton-értelmezésekben határozottabban és felismerhetőbben a modern idegenforgalmi szempontokat érvényesítő és megjelenítő elképzelések. A balatoni turisztikai modernizáció, sajátos módon, földrajzi meghatározottságot mutatott, amennyiben az szinte minden vonatkozásában a Balaton déli partjának turisztikai felfedezésével, illetve kiépítésével állt kapcsolatban.

Ennek a fejlődésnek a kiinduló pontját kétségkívül a Balaton déli partját a fővárossal összekötő Déli Vasút 1861-ben történő megnyitása jelentette. A vasútvonal az egész dél-balatoni, észak-somogyi térség fejlődési lehetőségeit néhány év alatt átalakította. A várostalan, tőkeszegény mezőgazdasági területnek biztosította a folyamatos külső tőke beáramlását, a meginduló parcellázást és az ingatlan befektetések felfuttatását. Mindennek következtében a terület legfontosabb települése Siófok, a század végétől kezdve gyakorlatilag bő egy évtized alatt idegenforgalmi szempontból, a fürdővendégek számát illetően és a befektetett tőke alapján is megelőzte a régi balatoni fővárost, Balatonfüredet.

A déli part rendkívül gyors átalakulása egyidejűleg a régi reformkori Balaton kultusz radikális átformálását is jelentette. A déli part változó települési-turisztikai képe, a látogatók szociális összetétele, az új típusú turizmust megalapozó intézmények összességében ezt az új Balatont teremtették meg az északi és déli parton egyaránt: „A Balatonfüredi szezon tetőpontján volt. A délelőtti és esti korszak alkalmával csak úgy hemzsegték az emberek a Balaton mentén ültetett pompás fasorban. A balatoni sportok mindegyike teljes mértékben virágzott. A magyar tengert keresztül-kasul hasították a pompás yachtok, az elegáns vitorlás csónokok, a gyorsan száguldó benzinesek. A füredi szállók tömve voltak vendégekkel és Wild bácsi étkezőjének a teraszán esténként találkozót adott egymásnak a sok gondtalan fürdővendég, a ki hát

⁷⁹ Lóvy M. – Marcsek A. (szerk.): A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve, Szepesi Lapok Nyomdavállalat, Igló 1911. 58–62.

éppen azért, mert fürdön van, nem is talált magának egyéb teendőt, minthogy szó-
rakozzék, fürdjön és egyék meg igyék.⁸⁰

A Balaton legfontosabb modernizációs intézménye a vasút volt. A 19. század második felében a pesti polgár bő egy óra alatt elérte a déli part legkeletibb településeit. 1888-ban megépült a Balatonszentgyörgy–Keszthely, 1903-ban a Keszthely–Tapolca helyiérdekű vasút, 1909-ben pedig átadták a forgalomnak az egész északi partnak vasúti összeköttetést biztosító Pusztaszabolcs–Balatonkenese–Tapolca fővonalat.⁸¹

„A kenesei magas part egészen hasonló az aligai szakadások és a balatonföldvári magaslat partjának szerkezetéhez. A szárazföld felől helyenként enyhén, dobogó-szerűleg emelkedik, a víz felé pedig függélyes fallal esik alá, melyet itt-ott a víz felé irányuló erdővel benőtt szakadások törnek át s tesznek változatossá. Ezt a helyenként festői oszlopokra szakadozott réteges agyagfalat – mely legmagasabb pontján a 175 m tengerszint feletti magasságot éri el s 71 m-rel van a Balaton tükre fölött – egy darabon mintegy 75 fok hajlásszög alatt lejtősre faragták s ennek középmagasságába vágták a vasútvonalat. A lejtőt futó növényvel kötik meg, hogy az eső az agyagot le ne hordja. Erről a lejtőről legszebb a Balaton, hatalmasan, szélesen terült el, végiglátunk egész hosszában. A horizonton az ég a vízzel ölelkezik. Tenger. Meglepő, nagyszerű látvány, mely folyton fejlődik s hatása tetőpontját Kenesénél éri el. Ezúttal a vasút építésénél tekintettel voltak a tájkép szépségeire s e szempontból a helyzet előnyeit lehetőség szerint ki is aknázták.⁸²

A vasút különféle kedvezményekkel igyekezett növelni utasforgalmát. Minden évben, május 1. és szeptember 31. között a Déli Vasút kedvezményes bérlet konstrukciót biztosított a balatoni fürdőhelyekre. A bérlet ára I. osztályon 32 koronába, a III. osztályon mindössze 13 koronába került. Júliusban és augusztusban, minden vasárnap és ünnepnapokon nagy sikerű balatoni különvonatokat indítottak.

A gyorsan szaporodó dél-balatoni üdülő telepek új típusú szabadidős közösségi technikákat és életmódot hívtak életre. „Mindinkább általános szokássá válik tudniillik, hogy azok a családok, amelyek télen át együtt mulatnak, nyáron is összetartanak, ugyanabba a balatoni faluba bérelnek vagy építenek villákat, így nyáron át is folytatják a téli zsúrokat amelyekre aztán fővárosi ismerőseik szaporán lerándulnak⁸³

Az üdülővendégek körében az alsó-középosztály is mind nagyobb számban és arányban jelent meg: „A piszkos kis udvarokon tenyérnyi lugasokat ültettek és keskeny lócákon ülve „üdültek” a nyaralók”- írja a korabeli kritikus.⁸⁴

⁸⁰ Eöttevényi Nagy Olivér: Egy hét kocsin a Balaton körül, Kassa 1905. 7–34.

⁸¹ Kerkápolyi Iván: Vasúti földrajz és történet, Budapest 1943. 163–164.

⁸² Lóvy M. – Marcsek A. (szerk.): A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve, Szepesi Lapok Nyomdávállalat, Igló 1911. 58–62.

⁸³ Déri Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

⁸⁴ Eöttevényi Nagy Olivér: Egy hét kocsin a Balaton körül, Kassa 1905. 30.

Ennek a polgári mentalitásnak leglátványosabb megjelenése mégis az egyesületi életben és a helyi politizálás színtereiben volt érzékelhető. A fürdővendégek által létrehozott szervezetek az ingatlanszerzésben, az üdülőtelkek felparcellázásában és tágabb körben, a megyei politikában és közéletben is szerephez jutottak. A Balaton parti településeken, elsősorban a fürdővendégek érdekérvényesítő képességének köszönhetően, egyedi építési és település-rendezési szabályokat vezettek be. Ezek a szabályok részben közegészségügyi, civilizációs célokat szolgáltak, másrészt a települések üdülői jellegét erősítették.

A balatoni településeken a fürdő évad alatt állatok tilos volt itatni a tóban és a tó környékén. A fürdő telepeken az új építkezések – hasonlóan a Magas-Tátrában bevezetett szabályozáshoz – húsz év adómentességet élveztek, viszont az épületekre engedélyt csak meghatározott villa jellegű építési tervekre adtak ki. A balatoni üdülő telkeknek maximálisan a terület egyharmadát építhették be és azt minden oldalról kerítéssel volt kötelező körbevenni. A balatoni települések egységes arculatának kialakulását erősítette az intézkedés, amely a helyi vasút épületek egyedi tervezéséről rendelkezett.

A századfordulóra a balatoni fürdőhelyeken egyeztetett szabályok rendelkeztek a helyi közösségek életéről. Részletesen szabályozták a fürdővendégek bejelentési kötelezettségét, a nyilvános helyen előírt fürdő viseletet, a szállodai szabályokat, vagy az éjszakai zene engedélyezését.

Némely nagyobb Balaton parti településen Vigalmi Bizottságok alakultak, amelyek az idényjellegű fürdővendégek és a helyi úri társaság érdekeit igyekeztek összeegyeztetni. A viharosan fejlődő dél-balatoni üdülőtelepeket egy-egy fővárosi illetve vidéki városi társaság adott esetben teljesen a maga képére tudta formálni. Balatonalmádiban így alakult ki egy időben Óvári Ferenc országgyűlési képviselő veszprémi, Balatonkenesén egy székesfehérvári és egy várpalotai, a Dél-Balaton távolabbi, nyugati településein pedig egy-egy budapesti, belső kerületekhez kötődő állandó úri társaság.

„...Ha Siófokot előszeretettel nevezik el Lipótvárosnak, tekintettel az ott nyaralók zömének rendes lakóhelyére, akkor Berénynek a legtalálhatóbb neve az volna, ha Dob utcának hívnák” –írja némi malíciával egy korabeli balatoni utazó.⁸⁵

Az önszerveződést nagyban segítette, hogy a tónak illetve a tó körüli területeknek viszonylag kevés tulajdonosa volt, így a velük szemben létrejövő érdekérvényesítési formák és szervezetek szinte szükségszerűen jöttek létre és erősödtek meg. A balatoni egyesületek közül elsőnek jött létre az 1840-es évek elején a Balaton Társulat, 1877-ben gróf Eszterházy László és gróf Nádasdy Ferenc vezetésével a Balaton Egyesület, majd megalakult a Balaton Múzeum Egyesület, amely létrehozta a tó természeti és kulturális értékeinek állandó kiállító helyét a Balaton Múzeumot. A balatoni szervezetek közül a korszakban a legjelentősebbé az 1904-ben létrejött Balatoni Szö-

⁸⁵ Ugyanott 34.

vetség vált, amely tulajdonképpen ernyőszervezetként fogta össze az idegenforgalmi fejlesztésben érdekelt balatoni egyesületeket.⁸⁶

Az 1900-as évek elejére a déli part dinamikus fejlesztései kezdték visszaszorítani a régi klasszicista Balaton recepciót. Ettől kezdve az északi part természeti értékei, a badacsonyi szüretetek, a füredi bál, a veszprémi táblabírák kedélyes világa csupán fontos kiegészítője volt a Balaton születő modern turisztikai arculatának: „... Virágos mezők hűs erdők, szőlők között váromoktól ékes hegyek lábánál visz el az út s a páratlan kilátás mit a Balaton felé nyer az utas örökre emlékezetes lesz előtte.” – hangzott ekkor már kissé idejétmúltan a régi felfogásban megírt útirajz⁸⁷, de egyre kevésbé volt jellemző az is, ahogy a Balaton tudós kutatója rögzítette keserédesen a Balaton lehetőségeit a század elején: „...ha Eötvös Károly, Herman Ottó könyveiből annyi szépet, vonzót és érdekeset nem olvasnánk róla, ha Lóczi Lajos és Eötvös Lóránd bárót nem látnánk minduntalan a tó partjain és jegén, tán el sem hinnénk, hogy a Balaton a miénk.”⁸⁸

Az intenzív turisztikai koncepcióváltásnak fontos jele volt, amikor a vallás-és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki az iskolai tanulmányi kirándulások kötelező szervezéséről. A rendelet célul tűzte ki az ország történelmi nevezetességű helyeinek és műemlékeinek szervezett megismertetését. A Magyar Földrajzi Intézet kirándulási útmutatókat tartalmazó kiadványsorozatot indított, amelynek első három kötete az első világháborúig megjelent. Budapest és az Al-Duna mellett a harmadik füzet a Balatont igyekezett modern turisztikai-kulturális célpontként bemutatni a középiskolai tanári karnak és diákságnak: „A Kárpátoktól az Adriáig vidám nótázásuk és egészséges kacagásuk hallatszik. Gyönyörködnek a mi Isten áldotta hazánk természeti szépségeiben, elmerengve nézik régi dicsőségünknek nap-nap után tünedező emlékeit, büszkeséggel szemlélik a magyar géniusz remek alkotásait. Kedélyük nemesedik, ismereteik bővülnek, horizonjuk tágul, lelkük megtelik lelkesedéssel.”⁸⁹

Az 1910-es évekre a tanulmányi kirándulások beépültek a magyar középiskolai tanrendekbe, a kirándulások a diákélet szerves részévé váltak, felsejlett egy kárpát-medencei ifjúsági honismereti mozgalom megszerveződése. „Következnek – két hónappal az út előtt – a végnélküli levelezések a vendéglősökkel, esetleg ingyen lakásért a székesfővároshoz, külön hajóért a Balatontavi Gőzhajózási Részvénytársasághoz... majd körülbelül két héttel az indulás előtt kedvezményekért a Máv és a Déli Vasút igazgatóságához a fürdőigazgatóságokhoz stb...”⁹⁰

Sok helyütt azonban még a régi reflexek kerültek elő az utazó diákság megjelenésekor. „Már pedig – sajnos – igen sok helyen úgy szeretnék „kezelni” a kiránduló-ta-

⁸⁶ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 18–19.

⁸⁷ Szemlér Lajos: A Balaton és vidéke, Budapest 1909. 3–9.

⁸⁸ Édes József: A Balatoni élet, Budapest 1907. 52.

⁸⁹ Mátrai Róbert: Balaton, Budapest 1914. 5.

⁹⁰ Laurovics Ferenc: Budapest-balatoni kirándulás, Budapest 1911. 4.

nulóifjúságot is, mint azokat a lézengő, máról-holnapra, kéregetve utazgató szegénylegényeket.”-panaszkodott a gyalogos diákturizmus hazai meghonosítója.⁹¹

Az iskolai csoportok többnyire személyes kapcsolatokat felhasználva találtak szerete az országban ingyen szállást, de az 1910-es évekre diákszálló létesült, többek között, Tordán, Dobsinán, Eperjesen, Kassán, Temesváron, Poprádon, a Balaton partján pedig a Balaton Szövetség gyakorlatilag valamennyi jelentékenyebb part menti településen, olcsó szállást tudott kínálni az ország bármely részéről érkező iskolás csoportnak.

A szervezett honismeret megjelenésével a Balaton is egyre inkább transzparens turisztikai célként jelent meg a hazai közvélemény előtt.

Míg a századfordulóig a Balaton esetlegesen, szinte véletlenszerű színvonalon és terjedelemben jelent meg az országot bemutató hazai és külföldi kiadványokban (a széles körben ismert és olvasott 1900-as kiadású Baedeker- féle Österreich-Ungarn néhány sorban, az 1882-es Illustrierter Führer durch Ungarn alig egy bekezdésben foglalkozott a Balatonnal), a századfordulótól kezdve az önálló balatoni turisztikai kiadványok száma megnövekedett, az országos turisztikai kiadványokban pedig állandósult a Balaton földrajzi, kulturális, idegenforgalmi jelenléte és jelentősége.

A Magyar Turista Egyesület hosszú évek után színvonalas önálló kiadványt állított össze a Balatonról, a legnépszerűbb magyarországi tudományos ismeretterjesztő szervezet az Uránia, látványos a Balatont 66 képpel bemutató előadással járta az országot.⁹²

A Balaton Szövetség az első világháborút megelőző években már a legnagyobb hagyományú, több évtizedes múlttal rendelkező turisztikai egyesületekkel került egy szintre. Amikor 1910-ben napirendre került egy hiánypótló, nagy magyar útikönyv elkészítése, a felkért közreműködők között, a Magyar Turista Egyesület, a Magyarországi Kárpát Egyesület, a Magyar Adria Egyesület mellett a Balaton Szövetség az elsők között kapott felkérést.

A korszak legvégén kialakultak azok az új, nemzeti, turisztikai-idegenforgalmi intézmények, tudományos műhelyek, folyóiratok, amelyek Magyarországot képessé tették az európai modern idegenforgalomba történő bekapcsolódásra. Az első világháború előtt úgy tűnt, a Balaton ebben az integrációban a legjobb eséllyel indulhatott.

„A le nem csapolt, a meg nem csonkított Balaton hivatása, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közönségének pénzével is szaporítsa. Pár évtized figyelme okossága és buzgalma eljuttat ide bennünket A hogy hazánk fővárosa harmincz év alatt a világ egyik legnagyobb városává lett: úgy a Balaton a föld kerektségének egyik legnagyobb fürdőtelepe és gyógyuló helye lehet egyetlen nemzedék életén át. A mit ehhez a természet adhatott: azt

⁹¹ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 168.

⁹² Déri Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

mind megadta. Csak föl kellett fedezni, mint Afrika aranymezőit. Fölfedezés megtörtént, sőt a kiaknázás is megkezdődött. De az aranymezők aranya kimerül, míg a Balaton csodatévő ereje soha ki nem merül. A gyöngének született gyermek, beteg idegzetű nő, az ereje fogytán levő agg, a lábadozó beteg, a kifáradt agy, a tünekedő életkedv, a megtámadott tüdő itt örökké meg fogja találni a napnak tiszta fényét, a nyár egyenletes melegét a tiszta levegő erős mozgását, a gyógyító vizek hullámait, a tenger szelidebb habverését, az arcznak pírját, a csontok szilárd fejlődését, az idegek megedzését, az agynak a kinyugvását, az életerő felpezsdülését, a munkához való kedvet, életnek sok örömét s majdnem minden vidámságát. Csak az irodalom, a napi sajtó és az orvosi tudomány férfiai teljesítsék nagy kötelességüket: a tőke és a nagy közönség nem fog elmaradni, sőt még csak késni sem.”⁹³

Ebben a valóságos és szimbolikus turisztikai országképben Budapest, a Magas-Tátra, Erdély, az Al-Duna és a Vág-völgye mellett – a „Magyar Tenger”, „Isten leezett könnycseppje”⁹⁴ – a Balaton ezekben az években foglalta el állandó, szerethető és kiemelt helyét.

⁹³ Eötvös Károly: A Balaton In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, Budapest 1896. 577–600.

⁹⁴ Horváth István: Balatoni kalauz, Kaposvár 1913. 6–105.

Pál Csaba Szabó

“A TEARDROP SHED BY GOD”
TOURISM OFFER OF THE HISTORICAL HUNGARY
AND THE BALATON

The institutional system of tourism in Hungary was formed essentially at the same time as the organisational transformations in Western Europe in the second half of the 19th century, while observing the most important European changes basing and making use of mass tourism.

Certain tourism destinations had their individual significance in the Hungarian tourism movements; most of all one has to mention the Szepesség, considered as the cradle of Hungarian tourism, and its part, the High Tatras.

The whole of historical Transylvania belonged to the priority tourism destinations, where the Hungarian Society of Public Culture of Transylvania took initiative steps to explore the region for tourism.

The Vág Valley used to be a tourism region of international importance in Hungary starting from the mid-19th century, featuring outstanding specimens of Hungarian castle architecture, as well as medicinal spas of European fame from Pöstyén to Trencsénteplic.

From the late 19th century the tourism interpretation of Budapest gradually became more prominent, in particular thanks to the Budapest Department of the Hungarian Carpathian Society and later the Hungarian Society of Tourism.

At the turn of the century as the leisure time activities of the urban middle class reached mass levels and as the techniques and institutions of planned summer programs and vacations appeared, the tourism importance of Fiume and the Adriatic Sea started to sharply rise.

At the same time as organised domestic tours appeared, the Balaton also appeared as a more and more transparent tourism destination for the Hungarian general public.

Starting from the turn of the century, the number of independent tourism publications of the Balaton increased and the geographical, cultural and tourism presence and significance of the Balaton became constant in the national tourism publications.

The very end of the era saw the birth of the new, national institutions of tourism, scientific workshops and periodicals that made Hungary able to participate in the world of modern European tourism. Before World War I it seemed the Balaton had the best chances in this integration.

In this real and symbolic tourism image of the country, In addition to Budapest, the High Tatras, the Lower Danube and the Vág Valley, the Balaton could occupy its lovable and priority position in the real and symbolic tourism image of the country during these years as the “Hungarian Sea” or the “Teardrop shed by God”.